

ATHENA

MEDEDELINGEN VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN HET NEDERLANDS INSTITUUT IN ATHENE

JANUARI 2022

INHOUD

Het NIA online Winfred van de Put	3
Op zoek naar Ithaka Hans Verheij	9
Intrigerende grafgeschenken uit Magna Graecia Marie H�el�ene van de Ven	14
Fascinatie voor religieuze geneeskunde Anne de Hoop	18
Pionierswerk van Gert-Jan te Riele Yvonne Goester	24

Ontwerp omslag: L. Opgenhaffen. Foto voorkant Y. Goester.
Foto achterkant L. Opgenhaffen

REDACTIONEEL**EEN NIEUW BEGIN IN 2022
DERTIG JAAR VVNIA**

Na een lange periode van Corona-beperkingen hopen wij dan toch in het voorjaar van 2022 weer een begin te kunnen maken met de activiteiten van onze vereniging.

Op 21 maart 2021 bestond de VVNIA dertig jaar. Kon in 2016 het vijfde lustrum worden gevierd met een mooie vriendendag in Amsterdam, dit keer kwamen we als bestuur niet verder dan het bedenken van prachtige plannen, die vervolgens weer moesten worden bijgesteld vanwege het steeds weer oplaaierende virus. De algemene ledenvergaderingen van 2019 en 2020 hebben om die reden noodzakelijkerwijs online plaatsgevonden.

Ook het NIA is lange tijd gesloten geweest en veel cursussen gingen niet door of alleen op afstand. Zie meer daarover in het artikel van Winfred van de Put: 'Het NIA online. In tijden van Corona'.

Toch zijn er ook positieve gebeurtenissen te melden. Afgelopen zomer kon de cursus 'Sanctuaries and the Sacred' van de Universiteit Utrecht o.l.v. Floris van den Eijnde, Janric van Rookhuizen en Jean Vanden Broeck-Parant op het NIA plaatsvinden. De studenten hebben alle heilige plaatsen kunnen bezoeken behalve Oropos, dat vanwege de hevige branden die Griekenland op dat moment teisterden niet toegankelijk was.

Van 21 tot en met 27 oktober hebben docenten Grieks deelgenomen aan de cursus 'Tekst en Monument. Epigrafie op locatie' o.l.v. Mathieu de Bakker, Onno van Nijf en ondergetekende. Niet gehinderd door strenge coronamaatregelen hebben de deelnemers zich vol enthousiasme op wetten, eredecreten en grafinscripties gestort, zowel in situ als in diverse musea. 's Avonds werd dankbaar gebruik gemaakt van de bibliotheek van het NIA.

Na zeven jaar zal Winfred van de Put afscheid nemen als directeur van het NIA. Op de eerstvolgende VVNIA-NIA-dag zwaaien we hem uit en hopen we de nieuwe directeur aan u te kunnen voorstellen. We zullen u op de hoogte houden via onze website www.vvnia.nl en hopen u in goede gezondheid in 2022 weer te kunnen ontmoeten.

Christine de Haan-Oudshoorn
Voorzitter VVNIA

COLOFON

Vereniging van Vrienden van het Nederlands Instituut in Athene (VVNIA)

OPGERICHT 1991**Lidmaatschap**

Voor € 25,- per jaar steunt u het NIA en ontvangt u tweejaarlijks het blad *Athene*. Studenten betalen slechts € 15,-, scholen en instituten € 50,-.

Contact

e-mail: leden@vvnia.nl
website: www.vvnia.nl

Gegevens

IBAN: NL75 INGB 0006 2409 11
t.n.v. Vereniging van Vrienden van het Nederlands Instituut te Athene te Amsterdam
KvK Amsterdam: 40026118

Bestuur

Christine de Haan-Oudshoorn (voorzitter)
Annemieke Karyotis-van der Velden (secretaris)
Yvonne Goester (penningmeester/ledenadministratie)
Anne Versloot (nieuwsbrief Athene)
Ilse van den Heuvel-van Oijen (activiteiten)
Janric van Rookhuizen (algemeen bestuurslid)

Nederlands Instituut Athene
Makri 11
117 42 Athene, Griekenland
Tel. +30 210 92 10 760
Fax. +30 210 92 10 770
E-mail: nia@nia.gr
Website: www.nia.gr

Redactie

Anne Versloot

Vormgeving

Loes Opgenhaffen

HET NIA ONLINE

IN TIJDEN VAN CORONA

Winfred van de Put nam aan het einde van 2021 afscheid als directeur van het Nederlands Instituut Athene. Voor de laatste keer blik hij in deze editie van 'Athena' terug op de afgelopen tijd. Het Coronavirus zorgde voor twee tijdelijke sluitingen van het NIA en gooide het programma – vol aantrekkelijke cursussen, congressen en andere projecten – danig in de war. Maar gelukkig ging er ook veel wél door.

Met weemoed denk ik terug aan het Athene, het NIA, mijn directeurschap, van voor de pandemie. In Griekenland is de lockdown heel streng, en het instituut moest van maart tot juni 2020 en vanaf oktober 2020 tot midden 2021 de deuren sluiten voor alles wat wij normaal te bieden hebben. En ook nu hebben we nog te maken met beperkingen. Voor mij persoonlijk is dit vooral vervelend omdat ik net afscheid heb genomen van het instituut: mijn zoon Thomas vierde afgelopen december zijn vijfde verjaardag en mijn vrouw en ik willen graag dat hij in Nederland opgroeit en naar school gaat.

Ik had mijn laatste twee jaar graag anders gezien, vol activiteiten, lezingen, cursussen, conferenties, bursalen, maar het mocht niet zo zijn. Omdat ik wegga, wil ik in deze bijdrage iets verder terugkijken dan de laatste twee, drie jaar, en ook een beetje vooruitkijken. Dit laatste natuurlijk niet te veel, want het is aan mijn opvolger om die toekomst vorm te geven.

Webinars

Op het NIA hadden we tegenslag, net als de rest van de wereld, maar dat wil niet zeggen dat we bij de pakken zijn gaan neerzitten. Het is alleen lastig plannen maken. Zo had ik verwacht dat tegen april 2021 het ergste wel achter de rug zou zijn en het NIA weer open kon, maar dat bleek helaas niet het geval. Moet je dan proberen het onderwijs en de andere activiteiten online aan te bieden? Je ontkent daar eigenlijk het belang van de vestigingsplaats Athene mee, omdat je webinars en online cursussen overal

kunt organiseren, en het NIA en de andere instituten nu juist hun meerwaarde ontleen aan de locatie.

We besloten dat we er wél werk van zouden maken. Nicholas Karachalis, die bij ons al lange tijd cultuurhistorische activiteiten ontplooit, is inmiddels bij ons in dienst om het online brengen van cursussen, lezingen en conferenties te begeleiden en verdere activiteiten op zijn terrein te ontwikkelen. De eerste webinars over museologische onderwerpen zijn ondertussen met succes georganiseerd.

Ook enkele cursussen hebben de transitie naar een online versie gemaakt. Taalverwerving Nieuwgrieks is natuurlijk niet hetzelfde vanachter je bureau ergens in Nederland, maar toch is een klein aantal studenten op weg geholpen met de eerste schreden in deze boeiende taal. Bijzondere vermelding verdienen de cursussen die Manto Panagopoulo onder de aegis van Joanita Vroom (Universiteit Leiden) heeft georganiseerd over de conservering en bestudering van middeleeuws aardewerk en metaal. De cursussen waren online heel succesvol, en een klein deel van de cursisten zal binnenkort de

De toegang naar de Akropolis, met rechts de tempel van Nikè.

mogelijkheid krijgen om de opgedane kennis in een workshop in de praktijk te brengen. Dit alles overigens nog steeds onder voorbehoud.

Gelukkig hebben we afgelopen zomer een kleine groep studenten van de Universiteit van Utrecht in huis gehad voor hun excursie naar Athene en omstreken. Voor de studenten ongetwijfeld een enorme opluchting dat zij na bijna twee jaar eindelijk konden rondlopen in het land van hun studie. Ook voor het NIA was het een bijzondere ervaring, eindelijk weer leven binnen de muren en eindelijk weer dingen kunnen doen waarvoor je bent opgericht.

In een klap 1300 boeken rijker

Nog even terug naar de tijd dat pandemieën nog iets leken uit een duister en niet al te gezellig verleden. In het begin van 2019 ontving de bibliotheek van het NIA een grote schenking van professor Trojanos, Byzantijns recht en geschiedenis. Professor Trojanos had altijd met plezier samengewerkt met de Rijksuniversiteit Groningen, vooral met de Groningse professor Scheltema die een van de toonaangevende geleerden was op ditzelfde gebied.

Trojanos' leerling Daphne Penna is thans docent Byzantijns recht aan dezelfde universiteit, én lid van de Wetenschappelijke Adviesraad van het NIA. In één klap was het instituut 1300 banden rijker en de beheerder van een buitengewoon waardevolle gespecialiseerde collectie. Maar dan rijzen meteen de vragen: waar laat je de verzameling en hoe maak je die geschikt voor gebruik door allen die er belangstelling voor hebben?

Het Groningsch Rechtshistorisch Fonds schoot te hulp en droeg bij aan de uitbreiding van de bibliotheek in de Mannekenszaal, waar wij het fonds bijzonder erkentelijk voor zijn. In 2020 hebben we een bibliotheekmedewerker in dienst genomen, Effi Zoumbouli. Het duurde even voor ze was ingewerkt en vervolgens werd door de tweede virusgolf het werken op het instituut sterk beperkt. Dat bemoeilijkte haar werk uiteraard. Maar toch heeft ze zo'n 400 boeken weten te catalogiseren voor ze, helaas voor ons, vast werk vond buiten het NIA. Tijdens de lockdown besloot ik nog niet op zoek te gaan naar een opvolger.

Nu de maatregelen minder stringent zijn geworden en steeds meer mensen gevaccineerd, hebben we een opvolgster gevonden in de persoon van Sotiria Nikolou. Ze is half september begonnen en zal hopelijk binnen een halfjaar de overige 800 banden in de catalogus verwerken. Dan is er ook gelegenheid voor de feestelijke opening van de bibliotheek met een kleine conferentie ter ere van professor Trojanos, een gebeurtenis die door de omstandigheden al twee keer is uitgesteld.

Aanwinsten door VVNIA-donaties

De bibliotheek is sowieso een aandachtspunt van mij geweest. Er waren in de jaren voor mijn komst in 2014 wel nieuwe boeken aangeschaft, veelal door schenking of ruil, maar die stonden allemaal in de kamer van de directeur. Ze waren niet ontsloten in de openbare catalogus. Ik heb Maria Kourevesi, die ook in het verleden voor onze bibliotheek heeft gewerkt, weer in dienst genomen om deze achterstand weg te werken en nieuwe boeken in de catalogus op te nemen. Doordat ze ook elders werkte kon zij slechts vier uur per week het NIA versterken, waardoor deze operatie jaren heeft geduurd.

Verder kregen we een aantal andere belangrijke schenkingen: doubletten van de UvA (20 dozen), boeken uit de nalatenschap van professor Hemelrijk en van Arnold van Akkeren. De verwerking van deze schenkingen is grotendeels gebeurd maar er is nog steeds wel wat te doen.

Die toevloed van boeken heeft ook gevolgen voor de ruimte: de boeken pasten niet meer in de grote bibliotheek. Daarom weken we uit naar de Mannekenzaal, waar de afgelopen jaren tentoonstellingen werden georganiseerd. Die waren misschien niet frequent, maar zeker de moeite waard. Zoals de jaarlijkse 'Orange Waters' door de onvermoeibare Apostolis Zolotakis, de fototentoonstelling 'Such a Tender Nothingness' van Maria Ikonopoulou en Angeliki Douveri, de jubileumtentoonstelling van de op Paros werkende schilder Hans Giesen en de archeologische presentatie 'Tracing the Conical Cup' van Jill Hilditch en haar team.

Zonder deze exposities – meestal dus – vond ik het vooral een kille en ongezellige ruimte. Met de boekenkasten erbij kwam er een warmere sfeer en een betere akoestiek in deze mooie zaal. Ten behoeve van de collectie-Trojanos zijn er bovendien nog twee grote exemplaren bijgezet. Daarnaast heb ik de opstelling in de bibliotheek zelf aangepakt, maar dat voert wellicht te veel in detail. Ook in mijn kantoor, de kamer van Emmy en in het kantoor van onze Belgische collega Panos Iossif zijn inmiddels boekenkasten toegevoegd.

Klaar is de bibliotheek nog lang niet. Met de hulp van de VVNIA heb ik geprobeerd de Griekse Loeb-serie compleet te krijgen – wat tot nu toe nog niet helemaal is gelukt – maar het is wel véél vollediger dan voor mijn aanstelling. Een andere grote wens die de VVNIA mogelijk heeft gemaakt is de aanschaf van de Attische delen van de serie *Inscriptiones Graecae*. Deze relatief recente spruiten van een eeuwenoud project stonden al enige tijd op de verlanglijst van de epigrafie cursus van OIKOS. Wat in de weg stond was de aanschafprijs van vaak meer dan 500 euro per deel. Er zijn nog vele delen, die de komende jaren wellicht langzamerhand aangeschaft kunnen worden. Ook de meest

actuele literatuur vertoont lacunes. Een bibliothecaris met iets meer dan vier uur per week zou de bibliotheek zeker meer recht doen.

Stimulerende cursussen

De cursussen zijn een centrale activiteit van het NIA en ik ben blij om te merken dat verreweg de meeste cursussen die uitgesteld of afgelast zijn weer verdergaan. Ik heb mijn best gedaan om ze zo divers mogelijk te maken, waarmee ik het begin van verbreding van mijn voorgangster Kris Tytgat verder heb doorgevoerd. De cursussen die Tryfon Bambilis organiseert zijn heel populair. Zijn 'Visual Ethnography of Cityscapes' heeft al menige student op het pad van de visuele antropologie gebracht.

Na vijf succesvolle jaren nemen we nu afscheid van de Griekse partner Ethnofest om ons op een bredere mediale insteek te bezinnen, in samenwerking met vooral de Universiteit Leiden. De migratie cursus is eveneens al jarenlang een groot succes en zal zeker worden voortgezet. De laatste tijd probeert Tryfon antropologie en oudheidkunde te verbinden in cursussen en conferenties, maar het zit helaas

Rechts: uitzicht op de tempel van Hephaistos, aan de westkant van de Agora.

's Ochtends vroeg op de Kerameikos.

niet mee vanwege de pandemie. Nicholas Karachalis is de ziel van de cultuurhistorische zomercursus (voor bachelorstudenten). Luiza Bialasiewicz en Hanna Muehlenhoff van de Universiteit van Amsterdam organiseerden de cursussen 'Urban Lab', die in maart 2020 een tweede editie had. Zij waren tevens de laatsten voor de lockdown; meteen na hun vertrek op 8 maart sloot het NIA voor maanden de poorten.

Myrte Jansen van Taalhuis Amsterdam, en haar collega's, zetten zich nog steeds met verve in voor de cursussen Nieuwgrieks op vier of zelfs vijf niveaus. Panos Iossif, sinds enkele jaren ook professor numismatiek in Nijmegen, organiseert eens in de twee jaar een numismatische cursus, terwijl Gert Jan van Wijngaarden de roep van de Grieken als bron der beschaving aan onderzoek onderwerpt in de breed gerichte cursus 'Greece, Cradle of Civilization?'

Christina Williamson en Onno van Nijf organiseren met de Rijksuniversiteit Groningen en OIKOS cursussen op het snijvlak van oude geschiedenis en archeologie. OIKOS organiseert daarnaast eens in de twee jaar masterclasses voor hun promovendi. Groningen is verder eens in de twee jaar met drie buitenlandse universiteiten te gast met de 'U4 workshop'. Bovendien zette Stichting Landmerk met een korte doch krachtige cursus

'Retorica' deze klassieke vaardigheid weer in de spotlights.

De lerarencursus probeert leraren klassieke talen (en een enkele filosoof) te inspireren om op hun beurt weer leerlingen te inspireren met boeiende en uitdagende Griekenlandreizen. Joanita Vroom en Manto Panagopoulou tenslotte hebben de Byzantijnse materiële cultuur stevig op de educatieve kaart gezet met hun cursussen over studie en conservatie van Byzantijns aardewerk en metaal. Om deze stevige paragraaf samen te vatten: een flinke waaier aan diverse, leerzame en stimulerende cursussen, waar wij veel mensen voor bedanken.

Vernieuwd beurzenaanbod

Naast de cursussen helpen wij studenten, promovendi en postdocs op weg met beurzen. Daarbij heb ik geprobeerd te kijken naar de concrete behoeften en mogelijkheden van de student van vandaag de dag. Traditioneel hadden wij enkele drie maanden durende beurzen (studiebeurzen en stipendia), die de studenten twee keer per jaar konden aanvragen. Door de procedure van bespreking in de Wetenschappelijke Adviesraad te veranderen heb ik de aanvraag daarvan doorlopend gemaakt.

Een tweede vernieuwing heeft te maken met de steeds strakker wordende werkschema's waaraan de studenten zich tegenwoordig moeten houden. Die maken het voor veel studenten onmogelijk om drie maanden aaneengesloten in Athene te studeren. Daarom heb ik vrijwel meteen bij mijn aantreden de drieweekse 'ontwikkelingsbeurs' ingesteld, die niet alleen korter, maar ook laagdrempeliger is dan de bestaande beurzen: er was geen uitgewerkt onderzoeksplan nodig omdat het juist ging om het ontwikkelen van onderzoek.

Deze beurzen zijn de afgelopen jaren ruimhartig gesteund door de VVNIA, waarmee een flink aantal studenten zijn geholpen op hun

eerste schreden in de wetenschap (en iets verder op hun pad, want de beurs is ook bedoeld voor promotie- en postdoc-voorstellen).

Enkele jaren geleden besefte ik ook dat een groot knelpunt voor promovendi de afronding was. Zeker buitenpromovendi zijn gebaat bij de gelegenheid die het NIA zou kunnen bieden om in alle rust enkele maanden aan de afronding van hun meesterwerk te kunnen besteden. Maar ook studenten met een promotieplek ronden dat traject zelden binnen hun aanstelling af, en dan is het vaak zo dat werk gezocht moet worden voor het brood op de plank en er niets meer komt van het proefschrift.

Het was mijn eigen ervaring die me hierop bracht: als buitenpromovendus heb ik een groot deel van mijn proefschrift tijdens een beurs (van twee maanden) op het NIA geschreven en ik weet zeker dat ik er nog steeds mee bezig zou zijn geweest als ik die beurs níét had gehad. Omdat ik er geen goede naam voor kon verzinnen (wie wil nu 'afrondingsbeurs' op zijn CV?) en ik het beurzenaanbod niet wilde compliceren heb ik de beurs onder het 'stipendium' geschaard.

Gedreven NIA-stafleden

Lezingen en conferenties zijn zowel voor het bredere publiek als wetenschappelijke specialisten een belangrijke activiteit voor het NIA, en ik ben er trots op dat wij er de afgelopen zeven jaar veel bijzondere en waardevolle bijeenkomsten hebben georganiseerd. In toenemende mate is de eigen staf daarbij betrokken. Willem Ledebor, de adjunct-directeur die de recente geschiedenis van Griekenland in het hart draagt, was de drijvende kracht achter de geweldig succesvolle conferentie rond de herdenking van de verwijdering van Griekenland uit de Raad van Europa in 1969 wegens mensenrechtenschendingen. Ook organiseert hij bijeenkomsten rond de geschiedenis van de joodse gemeenschappen in Nederland en Griekenland.

Emmy Makri, de secretaresse van het NIA, is niet alleen de efficiënte hulp bij alles wat studenten, docenten en onderzoekers in Griekenland willen doen, maar ook de motor achter een reeks boeiende lezingen rond filosofische thema's, soms in samenwerking met Spiros Tegos van de Universiteit van Kreta,

soms met de afdeling filosofie van de Academie van Athene.

De meest recente conferentie van Tryfon Bambilis, begin september, ging over de Osmaanse kijk op de Griekse vrijheidsstrijd in het kader van de 200-jarige jubileum van die opstand. Het was ook de eerste bijeenkomst met fysieke aanwezigheid van de deelnemers na de pandemie, helaas nog zonder publiek. De conferentie was 'hybride', een manier van participatie die wij na de pandemische beperkingen zullen voortzetten. Ook Nicholas Karachalis wist een uiterst relevante en actuele online discussieserie op poten te zetten over musea en verschillende vormen van publieksparticipatie.

Een bijzondere categorie van bijeenkomsten zijn de 'Early Career Scholar conferences', waar een of meer net of bijna gepromoveerde onderzoekers een symposium kunnen organiseren die zij in een publicatie kunnen laten uitmonden. Dat heeft al tot een drietal interessante conferenties geleid, waarvan er één is gepubliceerd in de hernieuwde 'Publications of the NIA'-serie, de tweede bij de uitgever ligt en de derde bijna klaar is om naar de uitgever gestuurd te worden. Die uitgever, Sidestone Press, voert een 'open access'-beleid, een manier van uitgeven waar ik met het NIA naartoe wilde: vruchten van wetenschappelijk werk moeten voor iedereen die er belangstelling voor heeft beschikbaar zijn.

Nog veel te doen

Het riekt wellicht een beetje naar eigenroem, maar ik hoop dat u mij dat in deze laatste terugblik kunt vergeven: er zijn onder mijn directoraat best veel zaken goed gelukt. Ik heb daar al eerder, en ook hierboven, verslag van gedaan, dus ik zal het hier kort melden: de verbouwing van de studentenkamers, de aanwezigheid op de sociale media (met name Facebook), de verbetering van de audiovisuele middelen, uitbreiding en verbetering van de bibliotheek. Maar niet alles liep vlot en er zijn voor mijn opvolger (en voor mijzelf, in de laatste maanden) zeker nog zaken op te pakken en af te ronden.

Sommige van deze punten liggen buiten het bereik van het NIA. Het gebrek aan archeologische veldwerkprojecten en hun

achterblijvende publicaties zijn er twee van. Toen ik aantrad was een aantal projecten al in hun laatste fase (Boeotië, Zakyntos) of al afgerond en bezig met studie voor publicatie (Geraki). De projecten van Jan-Paul Crielaard (VU) op Zuid-Euboea (Plakari en de survey van de omgeving van Karistos) waren welkome en interessante activiteiten die inmiddels zijn afgerond. Halos, een Gronings-Amsterdams project, werd eerst op kleine schaal voortgezet als heronderzoek van de oudere survey, en later als opgraving, in samenwerking met de archeologische dienst van Thessalië en de Universiteit van Volos. Nu wordt de Magoula Plataniotiki opgegraven, wat waarschijnlijk de oude stad Halos is geweest. Behalve de voorlopige verslagen in *Pharos* zijn van al deze activiteiten geen definitieve publicaties geweest behalve enkele delen van de Boeotië-survey (waar nog vele andere delen nodig zijn om dit decennia durende project goed te publiceren).

In 2020 was er dus maar één actief project: Halos. Gelukkig is er ondertussen een nieuw project bijgekomen, dat voornamelijk de middeleeuwse verdedigingswerken en de infrastructuur rond Chalkis in kaart wil brengen. Dit project is opgezet door Joanita Vroom, in samenwerking met Dinos Politis, Andrew Blackler en de archeologische dienst van Euboea. Het is te hopen dat mijn opvolger het drukker krijgt met veldwerkprojecten en-publicaties.

Meer plannen

Een ander voornemen dat maar zeer ten dele is vervuld is het verzamelen van veldwerkdokumentatie. Dat is eigenlijk een wettelijke plicht. In dat kader is het Bakhuizen-archief inmiddels geïnventariseerd en is zijn diacollectie gescand – NIA-oprichter Kees Bakhuizen organiseerde diverse veldwerkprojecten en surveys in Griekenland, vooral in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Nieuwe projecten zijn (nog) niet verworven.

De wens tot ‘open access’-publicaties te komen, is deels ingelost. Weliswaar heeft het eerste deel van de serie ‘Publications of the NIA’ het licht gezien, zijn de twee volgende delen vrijwel klaar, maar dit heeft te lang geduurd. Het tijdschrift *Pharos*, dat al een achterstand had toen ik directeur werd, heeft die niet kunnen inlopen en het is ook nog geen ‘open access’-publicatie.

Op het gebied van communicatie zijn onze NIA-website en Facebookpagina goed op orde. De eerste heeft sinds kort ook een Engelstalige versie, naast Grieks en Nederlands. De NIA-nieuwsbrief echter, die opnieuw zou moeten worden opgezet na de vernieuwing van de website, moet nog beginnen. Een andere vorm van communicatie waarvan vooral ons zusterinstituut in Rome – of zou ik ‘ons grote broertje’ moeten zeggen – heel goed gebruik maakt zijn de ambassadeurs. Hoewel er zeker enkele (oud-) studenten enthousiast voor waren is het toch niet goed gelukt dit van de grond te krijgen voor Athene. Dat zijn schone taken voor mijn opvolger.

Ik heb enorm veel plezier beleefd aan mijn tijd in Athene en ik denk wel dat mijn jaren als directeur positief hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het NIA. Daarbij vind ik het belangrijk dat het bieden van mogelijkheden aan studenten en wetenschappers, het verder op weg helpen, centraal blijft staan bij alles wat het instituut doet. De VVNIA heeft zich in al die jaren daar gevoelig voor betoond en daaraan in belangrijke mate bijgedragen. Daarnaast is de vriendenvereniging een trouwe achterban in Nederland. Ik wens het NIA, mijn opvolger en de VVNIA alle goeds voor de toekomst!

Winfred van de Put

Directeur van het Nederlands Instituut in Athene – tot en met 31 december 2021

OP ZOEK NAAR IHAKA

DE OVERTUIG VAN TWEE GENERATIES GOEKOOP

Hans Verheij nam deel aan de UvA-docentencursus ‘Odyssee. Herinnering en Geografie’. Het thema was: de rol van het landschap in de *Odyssee* en hoe de Homerische verhalen het Griekse landschap hebben beïnvloed – én nog steeds een rol spelen bij ons beeld van Griekenland. Het gezelschap deed ook het Ionische eiland Kefalonia aan. Daar hoorde Verheij over de zoektocht van Adriaan en Cees Goekoop, die beiden gefascineerd waren door het verhaal van Odysseus en zijn avontuurlijke reis die eindigde op Ithaka. Over de exacte locatie van dat Homerische eiland hadden grootvader en kleinzoon zo hun eigen ideeën.

Zoals wij, een groepje classici en een archeoloog, bij de graven in Mazarakata op het Ionische eiland Kefalonia stonden, waren wij er allemaal van doordrongen dat Homeros geen gids is voor Mykeens Griekenland. Als we dat al niet eerder vermoed hadden, dan waren we er wel door het verhaal van prof. dr. Jan Paul Crielaard (VU) op geweest, tijdens onze voorbereidingsmiddag. Hij vertelde al dat veel elementen in de *Ilias* en *Odyssee* uit Homeros’ eigen tijd komen.

Enkele realia lijken weliswaar te verwijzen naar een vervlogen (Mykeens) verleden, zoals de helm van everzwijntanden of de beker van Nestor, voorwerpen die niet passen in Homeros’ eigen tijd. Maar dit geldt niet per se voor maatschappelijke en sociale situaties die worden beschreven. Die zouden best weleens meer informatie kunnen bevatten over de ‘donkere eeuwen’ dan over de Mykeense tijd.

Ook staat vast dat de geografie van de Ionische eilanden aanzienlijk veranderd is sinds de tijd van Homeros. Bittlestone spreekt van een ‘uplift’ van het eiland Kefalonia door

de aardbeving van 12 augustus 1953 van maar liefst 60 centimeter.¹ Daarnaast is er uit de oudheid de beschrijving van Strabo, dat in zijn tijd de Isthmos in het noordwesten van het eiland regelmatig overstroomde en het huidige schiereiland Paliki dan een eiland was. Dat zijn gigantische veranderingen in relatief korte tijd.

Onverbeterlijke romantici

Van heel andere principes gingen grootvader en kleinzoon Goekoop uit in hun tijd. Hoewel hun publicaties nog niet eens zo vreselijk lang geleden het licht zagen, spreekt er een totaal andere mentaliteit uit. Lees maar:

‘Que les particularités (décrites dans l’Odyssee) doivent être historiques et absolument vraies, personne ne pourra plus le nier.’

(A.E.H. Goekoop, *Itaque la Grande*, 1908, p. 6)

‘Bij het zoeken naar Ithaka ben ik ervan uitgegaan dat Homeros in zijn geografische beschrijvingen exact te werk is gegaan en plaats en kenmerken van Ithaka precies heeft omschreven.’

(C.H. Goekoop, *Op zoek naar Ithaka*, 1990, p. 11)

In de voetsporen van twee zulke onverbeterlijke romantici reisden wij rond, op zoek naar Ithaka. Want een classicus is per definitie toch altijd meer of minder romantisch van geest. Want wat zou het toch prachtig zijn, als we werkelijk de antieke teksten tot leven konden roepen, de verhalen konden ‘herbeleven’ en het paleis van Odysseus konden terugvinden. Ook Schliemann is het toch gelukt met Agamemnon?

Adriaan Goekoop

Adriaan Goekoop werd geboren op 28 april 1859 in Goederede, waar zijn vader burgemeester was. Kort na zijn geboorte verhuisde het gezin naar de pas aangelgde Alexanderstraat in Den Haag. Op nummer 17 groeide Adriaan op. Zijn vader handelde in onroerend goed en ontwikkelde bouwprojecten in het groeiende Den Haag. Adriaan studeerde rechten in Leiden.

³ *Odysseus Unbound* (2005), p. 295 (Chapter 29).

De Mazarakata-tomben.

Na de dood van zijn vader in 1890 nam hij zijn zaken als projectontwikkelaar over. Met de ontwikkeling van nieuwe stadsdelen buiten de grachten, zoals het Statenkwartier, verdiende hij een flink kapitaal. De familie heeft zelfs nog even in het Catshuis gewoond, waarvan het huidige postadres nog steeds aan hem herinnert: Adriaan Goekooplaan 10.

Adriaan is tweemaal getrouwd. Van zijn eerste vrouw, freule Cécile de Jong van Beek en Donk, scheidde hij in 1899.² In 1905 trouwde hij opnieuw, met Johanna de Jongh, met wie hij drie kinderen kreeg van wie Cornelis de oudste was, de latere vader van Cees Goekoop.

Met de trein naar Athene

Adriaan had altijd grote belangstelling gehad voor geschiedenis en archeologie. Behalve door zijn grote interesse heeft hij ook financieel bijgedragen aan opgravingsprojecten, zoals dat van Forum Hadriani bij Voorburg. Vooral de Griekse archeologie had zijn warme belangstelling, wellicht aangestoken door de successen van Heinrich Schliemann.

In 1898 houdt Wilhelm Dörpfeld in

² Over Cécile en haar zus Elsa (echtgenote van de componist Alphons Diepenbrock) gaat de pas verschenen biografie van Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijdbare freules* (De Geus, 2017).

Athene een voordracht over de wenselijkheid om opgravingen te beginnen op het noordelijk deel van Ithaka. Als Adriaan een verslag van die lezing onder ogen krijgt ‘neemt hij de trein en reist van Den Haag naar Athene’ – aldus zijn kleinzoon Cees.³ Na een gesprek met Dörpfeld besluit hij diens opgravingen te financieren. Helaas hebben die weinig succes en Dörpfeld komt tot de conclusie dat hij op het verkeerde eiland zoekt en wil de activiteiten verplaatsen naar Leukas. Hoewel Goekoop aanvankelijk Dörpfeld steunt in zijn koerswijziging, haakt hij uiteindelijk af als er in 1903 nog geen Mykeens paleis ontdekt is.

In 1908 publiceert hij zijn eigen ideeën omtrent de locatie van Odysseus’ paleis in het boekje *Ithaque, la grande*, waarin hij het Homerische Ithaka wil zoeken in het zuiden van Kefalonia, bij Mazarakata, waar de Griekse archeoloog Panagiotis Kavadias, afkomstig van Kefalonia, in 1899 een uitgestrekte Mykeense begraafplaats had opgegraven. Goekoop steunt Kavadias bij zijn zoektocht naar het paleis van Odysseus op die locatie, maar ook die speurtocht levert uiteindelijk niets op.

Adriaan Goekoop overleed op 55-jarige leeftijd in Den Haag, in 1914. Zijn kleinzoon

³ *Op zoek naar Ithaka*, p. 43.

suggereert dat het uitbreken van de oorlog een fatale rol heeft gespeeld voor zijn psychische gesteldheid: ‘Als de Eerste Wereldoorlog uitbreekt raakt Goekoop, een gevoelig en soms zwaarmoedig mens, in een zware depressie. Hij vreest dat deze allesomvattende oorlog Europa en de Europese cultuur totaal zal verwoesten. (...) Over de oorzaak van zijn dood heeft nooit zekerheid bestaan.’⁴

Radicale breuk

Goekoops *Ithaque, la grande* is een boek dat radicaal wil breken met ‘de traditie’ die Ithaka gelijkstelt met het eiland dat tegenwoordig Thiaki heet. Vanuit de eerder geciteerde opvatting dat de *Odyssee* als historisch document beschouwd moet worden, bepleit Goekoop een precieze studie van alle details die Homeros noemt. Alleen op die manier zou het paleis van Odysseus ooit kunnen worden teruggevonden.

Hij baseert zich daarbij op het destijds actuele voorbeeld van Pylos. Recente opgravingen van Dörpfeld in Kakovatos (niet zo ver van Olympia) in 1907 hadden drie Mykeense tholosgraven aan het licht gebracht. Volgens velen, onder wie ook Goekoop, was dat het bewijs dat het Homerische Pylos niet gezocht moest worden op de plek die ‘de traditie’ aanwees, namelijk in de buurt van Navarino, maar veel noordelijker, waar ‘de bronnen’ het plaatsten. Strabo spreekt al van een Pylos in Triphylie⁵, terwijl in de *Ilias* Pylos in verband wordt gebracht met de Alpheios, de rivier waaraan Olympia ligt.⁶

Helaas voor Goekoop zou zijn uitgangspunt dertig jaar later totaal onderuitgehaald worden: in 1939 ontdekte Carl Blegen een Mykeens paleis (van Nestor?) niet ver van de ‘traditionele’ locatie, de baai van Navarino.

Op Kefalonia

Desondanks is het interessant te volgen via welke stappen Goekoop tot zijn conclusie komt dat het Homerische Ithaka, en daarmee het paleis van Odysseus, gezocht moet worden bij

Mazarakata op Kefalonia. Om te beginnen las hij in de scheepscatalogus de regels:

‘αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἦγε Κεφαλλῆνας
μεγαθύμους.
οἳ ρ’ Ἴθάκην εἶχον καὶ Νήριτον
εἰνοσίφυλλον.’ (*Ilias* 2.631-632)⁷

De conclusie was duidelijk: Odysseus voerde de Kefaloniërs aan, en Ithaka moet dus op Kefalonia gezocht worden. Volgens hem werd deze identificatie nog bevestigd door de etymologie van de naam Kefalonia, die van dezelfde stam is als het epitheton κραναή dat door Homeros voor Ithaka gebruikt wordt.⁸ Bovendien sprak men in de Middeleeuwen van ‘klein en groot Kefalonia’ voor Thiaki en Kefalonia. Als Ithaka dan wordt aangeduid met ‘klein Kefalonia’, voelt Goekoop zich gerechtigd om Kefalonia aan te duiden als ‘Ithaque la grande’.

Op grond van de beschrijvingen van Homeros gaat het niet aan om Ithaka te identificeren met heel Kefalonia. Dus moet Ithaka een deel van Kefalonia zijn. Dat is volgens Goekoop heel goed voorstelbaar, want het Griekse woord νῆσος wordt wel vaker gebruikt voor iets wat niet strikt genomen een eiland is, denk maar aan Cherso-nesos en Pelopon-nesos. Als ultieme voorbeeld geldt voor hem, dat met ‘het eiland van de Kyklopen’ ook maar een deel van Sicilië bedoeld wordt.

Het paleis van Odysseus

Odysseus is dus slechts meester van een deel van Kefalonia. Het meest in aanmerking komende deel is dan volgens Goekoop het gebied van Mazarakata en omgeving, waar in elk geval een uitgebreide Mykeense necropool was en waar dus ook de bijbehorende nederzetting en ongetwijfeld ook het paleis van de koning moesten zijn. Bovendien beroept Goekoop zich op de beroemde passage uit de *Odyssee*:⁹

‘ναιετάω δ’ Ἴθάκην εὐδείελον· ἐν δ’ ὄρος
αὐτῆ,
Νήριτον εἰνοσίφυλλον, ἀριπρεπές· ἀμφὶ

⁴ *Op zoek naar Ithaka*, p. 53.

⁵ *Geographika* 8.3.7.16-19.

⁶ *Ilias* 11.712.

⁷ Deze mededeling komt in vergelijkbare bewoordingen ook elders in de *Ilias* voor, bijv. 4.329.

⁸ *Ilias* 3.201.

⁹ *Odyssee* 9.21-26.

δὲ νῆσοι πολλαὶ ναιετάουσι μάλα σχεδὸν
 ἀλλήλησιν,
 Δουλίχιόν τε Σάμη τε καὶ ὑλήεσσα
 Ζάκυνθος.
 αὐτὴ δὲ χθαμαλὴ πανυπερτάτη εἶν ἄλλι
 κεῖται πρὸς ζόφον, αἱ δὲ τ' ἄνευθε πρὸς
 ἠῶ τ' ἠέλιόν τε,
 τρηχεῖ, ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος.'

Odysseus regeert dus over 'Ἰθάκην εὐδείελον. Het epitheton interpreteert hij niet, zoals gebruikelijk, als 'van verre zichtbaar', maar hij leidt het af van δειλή (avond) en hij geeft het dus de betekenis 'naar het westen gelegen', zoals volgens hem 'Apollonius et les Scholiastes' vertalen. Als dit zuidwestelijke deel van Kefalonia Ithaka is, klopt ook de door Homeros in deze passage beschreven ligging van de eilandengroep.

Ook de berg Ainos, die ten oosten van het gebied oprijst, draagt zijn steentje bij aan de interpretatie, want in het Italiaans (Kefalonia viel lange tijd onder Italiaanse invloed) wordt die *Monte Nero* genoemd – als dat niet de Neriton is!

Al met al zijn de theorieën van Adriaan Goekoop (tot nu toe) niet door archeologische vondsten bevestigd. Maar anderzijds zijn er ook voor de onjuistheid ervan geen concrete bewijzen.

Cees Goekoop

Cees Goekoop werd geboren in Amsterdam op 4 december 1933. Zijn vader Cornelis was de oudste zoon van Adriaan. In een 'Levensbericht' over Cees is hij beschreven als 'een kamergeleerde zonder beroep met passie voor Oude talen, voor de Veda's en voor wiskunde'.¹⁰

Net als zijn opa studeerde Cees rechten in Leiden, een stad waarmee hij altijd verbonden zou blijven. Daarna werkte hij enige tijd als advocaat en procureur in Amsterdam en bij de juridische afdeling van de luchthaven Schiphol. Voor de VVD heeft hij zitting in de gemeenteraad van Amsterdam en wordt hij daar ook wethouder. In 1980 wordt hij burgemeester

van Leiden, een ambt dat hij met veel schwing en jovialiteit vervulde tot zijn pensionering in 1999.

Daarnaast zette hij zich in als bestuurder bij vele en vooral culturele instellingen. Zo was hij nauw betrokken bij de oprichting van de VVNIA in maart 1991 en was hij daarvan vanaf het begin voorzitter. In 1965 trouwde Cees met Marian van Ingen, zij kregen drie dochters en hadden een pleegdochter.

Van zijn vele belangstellingsgebieden springen er twee uit in het kader van Odysseus: zijn passie voor zeezeilen en zijn interesse in archeologie en in het bijzonder in het Homerische Ithaka. Die twee interesses kon hij uitstekend combineren in de zeiltochten langs de Ionische eilanden, op zoek naar het Ithaka van Odysseus. Hij schreef er twee boeken over. In het eerste, *Op zoek naar Ithaka* (1990), presenteert hij een overzicht van zoekers naar Ithaka in het verleden, bespreekt hij een groot aantal passages uit Homeros en zet hij zijn eigen ideeën uiteen over de locatie van het Homerische Ithaka.¹¹ In 2003 verscheen ook *Homerus – een raadsel. Een zoektocht door het Homerische landschap*, waarin het meer draait om de figuur van Homeros, maar natuurlijk komen er ook de Homerische locaties in voor. In 2011 overleed Cees Goekoop op 78-jarige leeftijd.

Het Ithaka van Cees

Ook voor wie het totaal oneens is met de ideeën van Cees Goekoop biedt het boek *Op zoek naar Ithaka* veel nuttige informatie. Zo geeft hij een handzaam overzicht van iedereen die zich sinds de 19de eeuw met Ithaka heeft beziggehouden. Dat de zoektocht naar het paleis van Odysseus enorm tot de verbeelding spreekt, blijkt alleen al uit het feit dat mensen van heel verschillende pluimage zich ermee hebben beziggehouden. Een snelle blik op die lijst van 19de-eeuwers levert de volgende inventaris op (met jaartal en locatie waar ze het paleis van Odysseus zochten):

¹¹ In een televisie-interview met Adriaan van Dis uit 1990 wordt het boek besproken: <https://vimeo.com/27236367>. Er circuleert ook een YouTube-compilatie (d.d. 21-03-2014) van een AVRO-documentaire uit 1996 waarin Cees al zeilend zijn Ithaka-theorie uiteenzet: <https://www.youtube.com/watch?v=21a4ft5MmQo>.

¹⁰ Piet van Sterkenburg in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2012.

Poros, docenten op zoek naar het paleis van Odysseus.

- een Britse kunstenaar (William Gell, 1806, Aetos)
- een Britse militair (William Leake, 1806, Polis-baai)
- een Duitse filoloog (Rudolf Hercher, 1863, nergens, gaat om fictie)
- een Britse politicus/classicus (William Gladstone, 1858, Thiaki)
- een Duitse geograaf (Joseph Partsch, 1890, Polis-baai)
- een Duitse zakenman/archeoloog (Heinrich Schliemann, 1868, Aetos)
- een Duitse bouwkundige/archeoloog (Wilhelm Dörpfeld, 1900, Leukas)

Goekoops opsomming loopt nog door tot in de 20ste eeuw. Hij noemt onder anderen ook de Nederlandse archeoloog Carl Wilhelm Vollgraf, die in 1904 op Ithaka samenwerkte met Adriaan Goekoop, hoewel ze het niet eens waren over de identificatie van het Homerische Ithaka. Vollgraf was ervan overtuigd dat dat het eiland Thiaki was en dat het paleis van Odysseus in de buurt van de Polis-baai lag. Hij heeft het alleen nooit gevonden.

Inventieve oplossing

Vervolgens weidt Goekoop in zijn boek een uitgebreid hoofdstuk aan de gedetailleerde bespreking van 48 fragmenten uit Homeros, ook een dankbare *fundgrube* voor allerlei nuttige informatie over geografie en scheepvaart. Het gaat om 47 passages uit de *Odyssee* en eentje uit de *Ilias*. Een van zijn aandachtspunten is het eilandje Asteris. Ook al is zijn Ithaka niet het huidige Thiaki, toch identificeert hij Asteris met het huidige Daskalio, ‘niet meer dan een lage rotsachtige klip’ in de zeestraat tussen Thiaki en Kefalonia. In de *Odyssee* (4.844-847) beschrijft Homeros Asteris als volgt:

ἔστι δέ τις νῆσος μέσση ἀλι πετρήεσσα
 μεσσηγὺς Ἰθάκης τε Σάμοιό τε
 παιπαλοέσσης,
 Ἄστερις, οὐ μεγάλη· λιμένες δ’ ἔνι
 ναύλοχοι αὐτῇ ἀμφίδυμοι·

Voor het lastige gegeven dat de rots Daskalio absoluut geen ‘havens aan beide kanten’ heeft, geeft Goekoop een zeer inventieve oplossing. Hij vertaalt de passage namelijk niet zoals

gebruikelijk. Volgens hem betekent ἀμφίδυμοι: aan de linker- en rechterkant, dat wil zeggen op de kust respectievelijk van Thiaki en Kefalonia. Hij beargumenteert de noodzaak van een dergelijke vertaling bovendien met het gegeven dat de schepen in de oudheid absoluut rekening moesten houden met de windrichting en de vrijers zo bij hun overval op Telemachos net die haven konden gebruiken die door de windrichting op dat moment het meest geschikt was.¹²

Archeologisch bewijs

Al met al komt Goekoop tot de conclusie dat Ithaka geen eiland kan zijn. Dat past niet in de cruciale passage *Odysee* 9.21-26. Bovendien wordt volgens Goekoop Ithaka in Homeros 83 keer genoemd, maar nergens is sprake van 'het eiland Ithaka'. Wel is sprake van het epitheton ἀμφιάλος (o.a. *Odysee* 1.386) wat Goekoop vertaalt met 'aan beide zijden omspoeld', dus een aanduiding voor een schiereiland of kaap, niet voor een eiland.

De vraag welk deel van welk eiland dan bedoeld is met 'Ithaka' bij Homeros, beantwoordt hij door het wegstrepen van een aantal mogelijkheden. Hij komt uit op het noordoosten van Kefalonia (Erissos). Dan grijpt voor Goekoop alles in elkaar: Doulichion is Paliki (noordwest Kefalonia), Same is Thiaki en Zakynthos blijft natuurlijk Zakynthos. Het huidige vissersdorp Fiskardo zou dan de locatie van de Homerische stad geweest moeten zijn.

De theorieën van Cees Goekoop zijn nooit archeologisch onderzocht. Helaas voor hem kon hij ook niet, zoals zijn grootvader, de middelen verschaffen om die opgravingen te financieren. En zo ligt hier nog steeds een taak te wachten op uitvoering: wie levert het archeologisch bewijs vóór, of tegen de theorie van Cees Goekoop?

Hans Verheij

Oud-docent klassieke talen van het Stanislascallege in Delft.

INTRIGERENDE GRAFGESCHENKEN UIT MAGNA GRAECIA

DE ATHEENSE CONNECTIE

De meeste 'Orfische' gouden tabletten met hun Griekse teksten komen uit de Laat-Klassieke of Hellenistische periode. Opvallend is dat ze tot op heden nooit in Attica zijn gevonden, maar vooral in het zuiden van Italië. Daarom is Marie Hélène van de Ven in haar masterscriptie op zoek gegaan naar de archeologische en lokale religieuze context van die dunne gouden plaatjes.

Afgelopen voorjaar had ik me voorgenomen om met behulp van een Goekoop Ontwikkelingsbeurs naar het NIA te gaan om onderzoek te doen voor mijn masterscriptie. Dat liep door de pandemie helaas anders en ik was gedwongen mijn onderzoek vanuit Nederland en vooral online te uitvoeren. Mijn plan was de verspreiding van de 'Orfische' gouden tabletten te onderzoeken. Deze tabletten zijn kleine, dunne gouden plaatjes die als grafgeschenk vaak op of naast de overledene zijn teruggevonden.

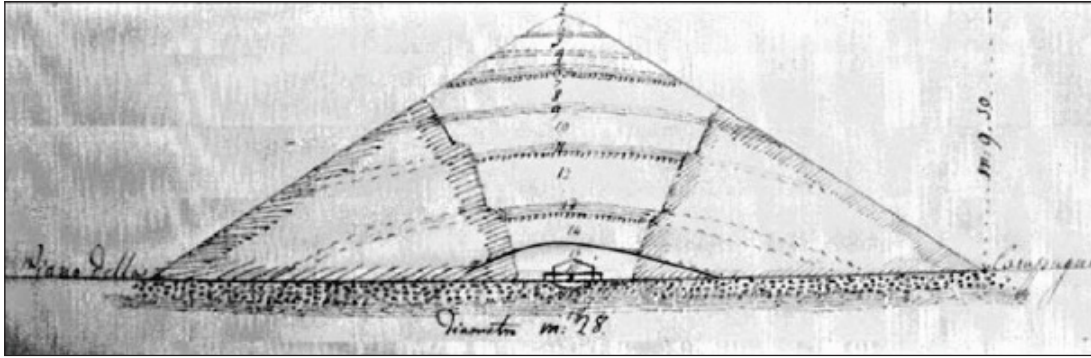
Er zijn Griekse teksten in gegraveerd die de overledenen helpen naar de onderwereld te reizen. De ene keer als een routebeschrijving en in andere gevallen als een paspoort om aan de desbetreffende goden te presenteren. De meeste exemplaren komen uit de Laat-Klassieke of Hellenistische periode, maar opvallend genoeg is er (nog) nooit eentje in Attica aangetroffen. De tabletten zijn lastig te duiden, omdat er geen literaire verwijzingen over zijn en ze niet duidelijk bij een specifieke cultus of sekte horen.¹

De oudste stukken

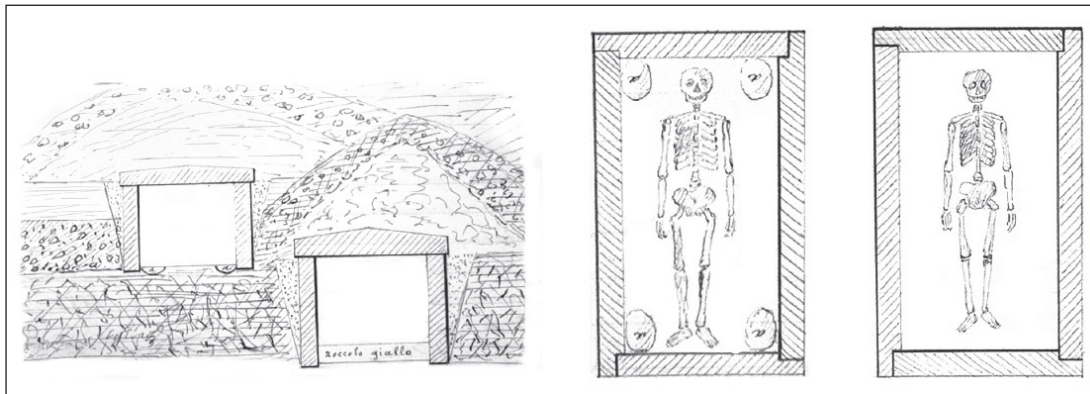
De meeste onderzoekers schrijven de tabletten toe aan een overbruggende, coherente orfische sekte, waarvan het bestaan nog altijd niet zeker

¹² Zie de bespreking van fragment 14 op p. 72-73 en voor de argumentatie p. 116-118.

¹ Graf & Johnston 2013, p. 50-65.

Cavallari, F. S., "Sibari" Notizie degli Scavi di Antiche 3 (1878) 245–253. Een illustratie van een van de *timpone*, en de stratigrafische lagen waaruit die bestond.

Cavallari, F. S., "Sibari" Notizie degli Scavi di Antiche 3 (1878) 245–253. Een illustratie van twee kleinere *timpone* en hoe de overledenen daarin lagen.

is. Het leek mij interessant naar archeologisch bewijs te zoeken en de lokale religieuze context te bekijken. De oudste tabletten waren in de Griekse koloniën in Magna Graecia gevonden, dus besloot ik daar te beginnen met mijn onderzoek.

De archeologische rapporten, vaak uit de 19de en vroege 20ste eeuw, waren niet heel duidelijk over de graf tomben waar de tabletten gevonden waren. Daarom is het ook niet verwonderlijk dat er tot nog toe weinig onderzoek is gedaan naar de archeologische context van de tabletten. Toch was het voor mij uiteindelijk mogelijk om de noodzakelijke informatie te vergaren.

Om de tabletten in de lokale religieuze context van Magna Graecia te plaatsen, heb ik gekeken naar de religieuze cultuur van de vier Italiaanse stadstaten waar ze zijn opgegraven. Al zal ik mij voor dit artikel richten op de oudste stukken die teruggevonden zijn in Thourioi, een Panhelleense kolonie in Zuid-Italië die gesticht zou zijn door de Atheners in 433 v.Chr. Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen

van de religieuze context waar de tabletten uit voortgekomen zijn, is het belangrijk om zowel naar de lokale als de Atheense invloeden te kijken.

Thourioi en Athene

De *timpone* van Thourioi, grafheuvels net buiten de stad, zijn het duidelijkste voorbeeld om mijn hypothese te illustreren. Daarin is een aantal gouden tabletten ontdekt. Van slechts één van die tomben bestaat een duidelijke beschrijving. Op de borst van de overledene, een man, waren twee medaillons gelegd waarop een vrouwelijk gezicht was afgebeeld, waarschijnlijk stelt ze Persephone voor. Naast hem lagen twee kistjes met onder andere schrijfgerei. Zijn lichaam was deels verbrand, een gebruik dat hoorde bij de verering van stichtingshelden in Magna Graecia.² Sommige onderzoekers denken dat dit de graf tombe was van de Atheense ziener en *oikist* (stichter) Lampon, maar dat is moeilijk te bewijzen.

² Bottini 1992.

De andere graftomben zijn minder goed gedocumenteerd, maar het lijkt erop dat ze op een bepaalde manier aan elkaar gerelateerd zijn door middel van herhaalde herdenkingsrituelen, zoals die gebruikelijk waren bij stichterscultussen in Magna Graecia.³

Persephone wordt expliciet genoemd in een van de gouden tabletten en een ander vertelt ons het volgende: 'Ik kom als puurste van de pure, koningin van de Onderaardsen (...) Ik ben onder de borst van de Vrouwe geland, de Onderaardse koningin.' Opvallend hierbij is de prominente rol en het karakter van de godin Persephone.

In de Atheense polis-religie (voornamelijk in het destijds beroemde Eleusis) neemt zij de rol aan van Korè, de maagdelijke dochter van Demeter die ontvoerd wordt door Hades. Korè staat centraal in het Eleusinische festival dat aanbidders initieert en ze is op die manier geassocieerd met het bereiken van een gunstige plek in de onderwereld. In de tekst van de gouden tabletten, wordt zij alleen eerder beschreven als een beschermende matriarch dan als meisje.

Een gouden combinatie

In het religieuze landschap van Magna Graecia zijn (relatief) veel Demeter- en/of Persephone-heiligdommen te vinden.⁴ Een daarvan is een van de grootste heiligdommen van Magna Graecia: de tempel van Persephone in Lokri. Hier is de godin een beschermster van vrouwen en huwelijken.

Orfishc tablet uit Hipponion, een Zuid Italiaanse polis. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orphic_Gold_Tablet_\(Hipponion-Museo_Archeologico_Statale_Capialbi,_Vibo_Valentia\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orphic_Gold_Tablet_(Hipponion-Museo_Archeologico_Statale_Capialbi,_Vibo_Valentia).jpg)

² Shapiro 2002.

⁴ Zuchtriegel 2018.

Kleitabiet gevonden in een Persephone-heiligdom in Locri, Zuid-Italië, waar zij duidelijk is afgebeeld als koningin van het hiernamaals. Ze is zelfs voor haar man Hades geplaatst. CC BY-SA 4.0: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pinax_con_Ade_e_Persefone_da_Locri_-_MARC.jpg

Een groot aantal van de daar teruggevonden votieftabletten (van klei) laat een volwassen koningin van de onderwereld zien, soms in een meer prominente rol dan haar echtgenoot Hades. Meestal werden ze naast elkaar zittend afgebeeld, met Persephone aan de voorkant.⁵ Andere kleitabietten tonen afbeeldingen die te maken hebben met het huwelijk en het leven van vrouwen. Hier wordt ze niet aangesproken als godin die over de reis naar de onderwereld gaat, zoals in Athene.

De Persephone in de gouden tabletten, waarop ze zowel een koningin van de onderwereld is als een begeleidster naar een beter hiernamaals, lijkt een duidelijke combinatie van de Italiaanse matriarch en het Griekse ontvoerde meisje. Het eschatologische karakter van de Atheense Korè, dat centraal staat in de cultus van Eleusis en waardoor haar aanbidders mee konden worden genomen naar een beter hiernamaals, werd opgenomen in het religieuze landschap van Magna

⁵ Saxkjær 2015.

Marmeren relief uit Eleusis waarop aan de rechterzijde Korè als jong meisje is afgebeeld en aan de linkerkant haar moeder Demeter, waardoor het duidelijk is dat zij een andere rol heeft dan op de vorige foto te zien is. CC BY-SA 4.0: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Demeter_and_Kore,_marble_relief,_500-475_BC,_AM_Eleusis,_081135.jpg

Graecia. De toevoeging van dat aspect aan een Italiaans bestaand koninklijk karakter komt duidelijk naar voren in de gouden tabletten. Ze kunnen worden gezien als een paspoort of routebeschrijving naar een wenselijke plaats in de onderwereld met de goedkeuring en begeleiding van de goddelijke koningin. Daarom lijkt het mij aannemelijk dat de gouden tabletten gedeeltelijk zijn ontstaan uit zowel Atheense invloeden als ideeën die afkomstig zijn van lokale Zuid-Italische heiligdommen.

Marie Hélène van de Ven

Marie Hélène van de Ven studeerde Ancient, Medieval and Renaissance Studies aan de Universiteit Utrecht. Ze schreef haar masterscriptie over de Orfische tabletten. Inmiddels werkt ze als PhD-student en doet ze onderzoek naar illegale opgravingen in Zuid-Italië aan de universiteit van Aarhus.

Verder lezen

Bottini, A., *Archeologica della Salvezza* (Milan 1992).

Graf, F. and S. I. Johnston, *Ritual Texts for the Afterlife* (New York 2013).

Saxkjær, S.G., “The Locrian pinakes: Revealing Secrets of Cult Practice?” in: E. Mortensen and S.G. Saxkjær (eds.), *Revealing and Concealing in Antiquity: Textual and Archaeological Approaches to Secrecy* (Aarhus 2015) 161-178.

Shapiro, H.A., “Demeter and Persephone in Western Greece: Migrations of Myth and Cult” in: M. Bennett and A.J. Paul, *Magna Graecia: Greek Art from South Italy and Sicily* (New York 2002) 82-97.

Zuchtriegel, G., *Colonization and Subalternity in Classical Greece* (Cambridge 2018).

FASCINATIE VOOR RELIGIEUZE GENEESKUNDE

EPIDAURUS VERSUS ANDERE VROEG-GRIEKSE ASKLEPIEIA

In februari 2018 begon Anne de Hoop als tweedejaars RMA-student aan haar masterthesis. Daarvoor had ze al uitgebreid nagedacht over hoe ze het schrijven van haar *pièce de résistance* over Griekse religieuze geneeskunde zou aanpakken. Hoog op haar lijstje stond ook een verblijf aan het NIA. Daar zou ze in alle rust en met alle relevante literatuur binnen handbereik aan de slag kunnen. Maar een maand nadat ze was begonnen, vielen die plannen in duigen – door toedoen van de Corona-pandemie.

Nieuwe obstakels bleven zich door het virus overal opdoen. Hoe kun je onderzoek doen als een groot deel van de literatuur die daarvoor nodig is zich achter gesloten bibliotheekdeuren bevindt? Toch sloeg de moedeloosheid voor velen al snel om in vastberadenheid. Facebookpagina's werden opgericht waarin oudheidkundigen over de hele wereld literatuur en 'open access resources' met elkaar konden delen. Vrienden en oude kennissen aan andere Nederlandse universiteiten (van wie we er in mijn jaar veel hadden ontmoet tijdens de NIA-cursussen in 2019) werden benaderd, en al snel bleek dat we de gesloten bibliotheken met vereende krachten de baas konden zijn.

Toen ik ondanks al deze nieuwe hulplijnen één cruciaal werk toch niet kon vinden, raadde een medestudent me aan de auteur een mailtje te schrijven met het verzoek het boek in kwestie of ander ongepubliceerd relevant materiaal in digitale vorm naar me op te sturen. Ik kon me niet voorstellen dat ik een boek dat voor honderden euro's werd verkocht in webshops in goed vertrouwen toegezonden zou krijgen. Toch ontving ik enkele uren later al een mailtje terug met het volledige werk in pdf-vorm in de bijlage, ondertekend met 'stay safe', zoals veel mailtjes in die eerste maanden van de lockdown.

Dichter bij het verleden

De toestand van de wereld op het moment dat ik aan mijn masterthesis begon, stond dichterbij het Griekse verleden dan ooit tevoren. De afstand tussen ellende en geluk, tussen ramp en voorspoed, en zelfs tussen leven en dood was kleiner dan voorheen. Het leven in een samenleving in de greep van een besmettelijke ziekte is een ervaring die we delen met de oude Grieken. In hun wereld was het risico op overlijden (zelfs aan schijnbaar minieme medische klachten) altijd aanwezig.

Tegenwoordig haasten we ons naar het dichtstbijzijnde ziekenhuis als we in (levens) gevaar zijn, maar in de oudheid bezochten Griekse patiënten de heiligdommen van de god Asklepios (genaamd 'Asklepieia'), waar religieuze gezangen plaatsvonden. Patiënten schonken de god votiefgeschenken (vaak sculpturen in de vorm van het getroffen lichaamsdeel) en sliepen in de daarvoor bestemde heilige gebouwen. Hier hoopten de zieken een droom te krijgen waarin ze werden genezen door Asklepios zelf of door een beet van een van de heilige slangen die in het heiligdom werden gehouden.¹

Asklepieia en de wonderlijke praktijken die er plaatsvonden fascineren me al sinds het begin van de master. De keuze om mijn masterthesis te wijden aan de cultus van Asklepios was dan ook snel gemaakt. Mijn interesse in genezingsculten deel ik met honderden andere historici, classici en archeologen. Er is dan ook al jaren een uitgebreid debat gaande over de talloze tot onze verbeelding sprekende Asklepieia die in het mediterrane gebied zijn gevonden. De omvang van het debat vormde meteen het eerste obstakel van mijn onderzoek: wat ga je als masterstudent inbrengen tussen de stemmen van zoveel vooraanstaande wetenschappers?

Toch bleek de omvangrijkheid van het debat juist een ingang te bieden. Tijdens het lezen kwam ik namelijk keer op keer dezelfde aanname tegen, namelijk dat het Asklepieion van Epidauros wordt gezien als het meest belangrijke en invloedrijke Asklepieion van de Griekse wereld. De ontwikkeling en

¹ Voor een voorbeeld van slangeneezing, zie *iama* (genezingsinscriptie) B13 in LiDonnici 1989, 83-84.

Het Asklepieion van Athene, op de zuidelijke zijde van de Akropolis.

verspreiding van de cultus van Asklepios wordt hierbij gekenmerkt als beïnvloed en gestuurd vanuit Epidauros, zonder dat dergelijke uitspraken worden onderbouwd met concreet bewijs. Daarom besloot ik deze aanname op de proef te stellen en te onderzoeken in hoeverre vroeg-Griekse Asklepieia (600-300 v.Chr.) het resultaat waren van Panhelleense processen van sociale en culturele verandering.

Natuurlijke waterbronnen

Om dit onderzoek binnen de perken van een masterthesis te houden, heb ik gekozen voor een comparatieve analyse van drie aspecten van Griekse Asklepieia, namelijk hun geografische ligging, verschillende lay-outs en gebouwen, én de religieuze praktijken die er plaatsvonden. Die drie aspecten vormen ook de drie hoofdstukken waaruit het onderzoek is opgebouwd. De analyse begint op een macroniveau en zoomt met elk hoofdstuk

verder in naar een microniveau. Het onderzoek berust tevens op zowel geschreven als materiële bronnen, afkomstig uit Asklepieia die zijn gesticht tussen de late zesde eeuw en de vierde eeuw v.Chr.

In het eerste hoofdstuk staat de geografische ligging van vroeg-Griekse Asklepieia centraal met als doel te kunnen achterhalen of hun ligging in het landschap is gebaseerd van het Epidaurische model of juist resulteerde uit lokale of globale invloeden. Over de geografische positie van heiligdommen van Asklepios is een debat gaande waarin je niet om de termen 'urban' en 'extra-urban' heen kunt. Het Asklepieion van Epidauros is een typisch voorbeeld van een heiligdom dat buiten de stad is geplaatst, op ongeveer acht kilometer afstand van de polis Epidauros.

Omdat het Asklepieion van Epidauros zo'n duidelijk voorbeeld is van een buitenstedelijk heiligdom worden veel

Het theater in het Asklepieion van Epidauros.

andere Asklepieia ook als ‘extra-urban’ bestempeld, zelfs als deze heiligdommen zich in een overduidelijk stedelijk gebied bevinden. Voorbeelden hiervan zijn Asklepieia die in de buurt van havens (Piraeus, Kenchreai, Lebena, Phalara, Antisara en Delos) en stadsmuren (Korinthe, Aliphera en Gortys) zijn gebouwd.² Hoewel deze heiligdommen zich vaak niet binnen de stadsmuren bevinden, doet hun omgeving wel degelijk stedelijk aan – en lijkt in niets op het afgelegen locatie van het Asklepieion van Epidauros.

Het voldoet dus niet om de ligging van Griekse Asklepieia klakkeloos te beschrijven als vergelijkbaar met die van Epidauros, maar hoe valt de situering van deze heiligdommen

² Scott (2017, 183-185) beschrijft Piraeus als een belangrijke grens van Athene en betoogt dat Asklepios' cultusplaatsen in Athene een verbondenheid van het Atheense centrum met de periferie (Piraeus en Eleusis) benadrukken; Scott 2017, 177 n. 130; Wickkiser 2010, 39.

dan wel te verklaren? Uit het vergelijkende onderzoek in mijn eerste hoofdstuk bleek dat een van de belangrijkste eisen bij de plaatsbepaling van Asklepieia juist van praktische aard was, namelijk de aanwezigheid van natuurlijke waterbronnen – die vrijwel altijd ook een spirituele waarde hadden en vaak al lang voor de stichting van een Asklepieion waren gewijd aan Apollo of de nimfen. Water speelde een belangrijke rol in genezingsculten en werd gebruikt voor zowel praktische

³ Croon 1967; het belang van water voor genezingsrituelen kan reeds worden waargenomen in het oude Egypte (ca. de zevende eeuw v.Chr.) in de vorm van genezingsbeelden. Op deze beelden (vaak in de vorm van elitaire mannen of zittende godinnen) stonden magische teksten. De kracht van de tekst kon worden verkregen door water over de steen te gieten en het vervolgens te drinken of aan te brengen op het aangetaste lichaamsdeel. Zie Price 2016, 196; Forshaw 2014, 33; voor een overzicht van Kretenzische Asklepieia in de nabijheid van waterbronnen, zie Baldwin Bowsky 2016, 135.

aangelegenheden (zoals het schoonmaken van wonden) als genezingsrituelen.³

Hoewel waterbronnen in veel Asklepieia in de Griekse wereld een centrale plaats in het heiligdom innemen, ontbreekt in het Asklepieion van Epidauros elk spoor van natuurlijke waterbronnen. Het belang van water kan daarom ook niet worden gezien als typisch Epidaurisch.

Panhelleense fenomenen

In mijn tweede hoofdstuk ligt de focus op de verschillende lay-outs van de heiligdommen. Omdat het binnen de beperkte omvang van een masterthesis onmogelijk is om elk Asklepieion tussen 600 en 300 v.Chr. bouwkundig te vergelijken, heb ik ervoor gekozen om de lay-outs en individuele monumenten van drie Asklepieia te analyseren: in Epidauros, Korinthe en Athene. Deze heiligdommen zijn alle drie ruwweg in dezelfde periode gesticht en zijn tevens allemaal uitgebreid opgegraven en gedocumenteerd. Daardoor kunnen de verschillen tussen deze heiligdommen zo min mogelijk worden afgedaan aan factoren als opgravingsomstandigheden en leeftijdsverschil.⁴

De conclusie die ik uit deze analyse heb getrokken, komt overeen met de ontdekkingen in het voorgaande hoofdstuk. De plattegronden en gebouwen van deze Asklepieia kunnen namelijk niet worden begrepen als evenbeelden van Epidauros, maar als Panhelleense fenomenen die waren overgenomen en na verloop van tijd werden aangepast conform de lokale voorkeuren van het heiligdom en de polis.

Een andere opvallende conclusie van dit hoofdstuk is dat heiligdommen van Asklepios uit de hele Griekse wereld elkaar beïnvloedden. Asklepieia keken goed naar elkaar – niet alleen naar Epidauros. Zo was het theater van Dionysos Eleutherios al (officieus) onderdeel van het Atheense Asklepieion voordat het beroemde theater in Epidauros werd gebouwd,

gevolgd door vele andere Asklepieion-theatercombinaties.⁵

Ogen, handen en mannelijke geslachtsdelen

In het derde en laatste hoofdstuk onderzoek ik de Asklepiadische religieuze praktijken, die in het debat vaak worden getypeerd als gebaseerd op het Epidaurische model. Wederom aan de hand van een comparatieve analyse heb ik de rituelen, (anatomische) votieven en genezingsinscripties (*iamata*) in Asklepieia bestudeerd. Net als in de voorgaande twee hoofdstukken ontdekte ik dat veel van de religieuze praktijken in vroeg-Griekse Asklepieia kunnen worden opgevat als Panhelleense gebruiken die uiteindelijk op lokaal niveau werden toe- en aangepast.

Een goed voorbeeld hiervan kan worden gevonden in de anatomische votieven die in grote aantallen zijn opgegraven in heiligdommen van Asklepios. Dat zijn votiefgeschenken in de vorm van ledematen die door patiënten werden geschonken aan

Anatomische votieven uit het Atheense Asklepieion (Acropolis Museum).

⁴ Melfi 2007, 17; Wickkiser 2010, 40; Wickkiser 2003, 2.

⁵ Mitchell-Boyask 2008, 109-118; Burford 1969, 75; vgl. Tomlinson 1983, 87; het algemeen geaccepteerde bouwjaar van het Epidaurische theater ligt rond 330 v.Chr. Zie Melfi 2007, 44.

Scalpels en 'cupping'-instrumenten op een votief uit het Atheense Asklepieion. De 'cups' werden gebruikt om overtollige vloeistoffen uit het lichaam te verdrijven (Acropolis Museum).

Asklepios in de hoop dat de god het afgebeelde lichaamsdeel zou genezen. Omdat die votieven een gemeenschappelijk doel dienden was het opdragen van lichaamsdelen aan Asklepios in wezen een Panhelleense praktijk, hoewel dit gebruik in werkelijkheid allesbehalve consistent was.

Zo werden in Athene veel votieven in de vorm van ogen gevonden, terwijl de Korinthische anatomische votieven vaak handen, voeten en mannelijke geslachtsdelen zijn.⁶ Oogaandoeningen lijken dus een groot probleem te zijn geweest in Athene, maar in Korinthe hadden andere kwalen de overhand. De grote hoeveelheden handen en voeten kunnen worden verklaard door het feit dat de meeste patiënten in de omgeving van Korinthe agrariërs waren die veel moesten lopen en met hun handen werkten.

Tussen de Korinthische votieven in de vorm van mannelijke geslachtsdelen zitten daarnaast veel pathognomonische votieven: sculpturen die een ziekte uitbeelden. De geslachtsdelen vertonen gevallen van phimosis,

een kwaal die (onder andere) wordt veroorzaakt door seksueel overdraagbare aandoeningen. Hierdoor beweren historici vaak dat deze pathognomonische votieven bevestigen dat Korinthe een stad van prostitutie was.⁷ Desalniettemin was Korinthe ook een havenstad.⁸ Het is daarom (mijns inziens) ook mogelijk dat zeelieden en reizigers wisten dat het Asklepieion van Korinthe een genezingsoord was dat zich specialiseerde in het genezen van seksueel overdraagbare ziekten.

Hoewel de verklaringen voor de verschillen tussen de twee corpora van anatomische votieven

dus uiteenlopen, laat dit voorbeeld zien dat Asklepieia in staat waren om een Panhelleense gebruik (het offeren van anatomische votieven) over te nemen en vervolgens aan te passen aan lokale behoeften.

Lokaal én globaal

Deze bevinding vormt de rode draad van mijn thesis. Ik kon daarom na afronding van de analyse concluderen dat de cultus van Asklepios niet louter werd gestuurd vanuit Epidauros, maar juist werd gevormd door een combinatie van lokale en globale trends. Panhelleense elementen waren overgenomen door Asklepieia en aangepast om de lokale belangen van het heiligdom en de polis te behartigen. Uiteindelijk kwam ik tot de slotsom dat elk vroeg-Grieks Asklepieion in zekere mate een *glokalisierend* heiligdom was – een conclusie die breekt met de *communis opinio* in het debat tot nu toe.

Zoals veel studenten en academici ervaren, roept onderzoek vaak net zoveel vragen op als het beantwoordt. Dat was ook het geval in mijn thesis. Tijdens het ontkrachten van de ene aanname, kwam de volgende alweer op mijn pad.

De moderne tegenstelling tussen 'rationele' en 'irrationele' geneeskunde (*Evidence*

⁶ Oberhelman 2014, 50-52; Chaviara-Kharahaliou 1990.

⁷ Oberhelman 2014, 50.

⁸ Paus. 2.2.3.

Based Medicine versus homeopathie) creëert namelijk een schijnbare dichotomie in het hedendaagse debat over genezingspraktijken in heiligdommen van Asklepios. De nadruk ligt in het moderne debat vaak op alleen het rationele of het irrationele, terwijl de cultus van Asklepios juist een geïntegreerde benadering (een hybride vorm van religieuze en natuurfilosofische geneeskunde) leek te hanteren. Deze moderne veronderstelling wil ik onder handen nemen in een promotieproject, waarin ik de relatie tussen Hippocratische geneeskunde en de cultus van Asklepios wil onderzoeken. Zodoende hoop ik in de toekomst bij te dragen aan ons begrip van antieke en moderne integratieve geneeskunde.

Anne de Hoop

Anne de Hoop is alumna van de Research Master Ancient Studies aan de Universiteit van Utrecht. Tijdens haar master bestudeerde ze de cultus van Asklepios, epidemieën, ziekten en geneeskunde in zowel de Griekse als Romeinse wereld. Momenteel houdt ze zich bezig met het schrijven van een onderzoeksvoorstel over de interactie tussen de ontwikkeling van de Asklepios-cultus en Hippocratische ideeën.

Verder lezen

Baldwin Bowsky, M., 'Prolegomena to a Dossier: Inscriptions from the Asklepieion at Lissos (Crete)', *Electrum* 23 (2016), 127-153.

Burford, A., *The Greek Temple Builders at Epidauros* (Liverpool 1969).

Chaviara-Karahaliou, S., 'Eye Votives in the Asklepieion of Ancient Corinth', *Documenta Ophthalmologica* 74 (1990), 135-139.

Croon, J., 'Hot Springs and Healing Gods', *Mnemosyne* 20 (1967), 225-245.

Forshaw, R., 'Before Hippocrates: Healing Practices in Ancient Egypt', in: Gemi-Iordanou,

E. (red.), *Medicine, Healing and Performance* (Oxford 2014), 25-41.

LiDonnici, L., *Tale and Dream: The Text and Compositional History of the Corpus of Epidaurian Miracle Cures* (diss.) (Pennsylvania 1989).

Melfi, M., *I Santuari di Asclepio in Grecia*, vol. 1 (Rome 2007).

Mitchell-Boyask, R., *Plague and the Athenian Imagination: Drama, History, and the Cult of Asclepius* (Cambridge 2008).

Oberhelman, S., 'Anatomical Votive Reliefs as Evidence for Specialization at Healing Sanctuaries in the Ancient Mediterranean World', *Athens Journal of Health* 1 (2014), 47-62.

Pausanias, *Description of Greece, Volume I: Books 1-2 (Attica and Corinth)*, W. Jones (transl.), Loeb Classical Library 93 (Cambridge 1918).

Price, C., 'On the Function of 'Healing' Statues', in: Price, C., R. Forshaw, A. Chamberlain en P. Nicholson (red.), *Mummies, Magic and Medicine in Ancient Egypt: Multidisciplinary Essays for Rosalie David* (Oxford 2016), 169-182.

Scott, C., *Asklepios On the Move: Health, Healing, and Cult in Classical Greece* (diss.) (New York 2017).

Tomlinson, R., *Epidauros* (Londen 1983).

Wickkiser, B., 'Asklepios in Greek and Roman Corinth', in: Walters, J., D. Schowalter en S. Friesen (red.), *Corinth in Context: Comparative Studies on Religion and Society* (Leiden 2010), 37-66

Wickkiser, B., *The Appeal of Asklepios and the Politics of Healing in the Greco-Roman World* (diss.) (Texas 2003).

PIONIERSWERK VAN GERT-JAN TE RIELE

EEN NEDERLANDS-DUITSE
SAMENWERKING IN THEISOA

Als eerste directeur van de Nederlandse Archeologische School – het latere NIA – heeft prof. dr. Gert-Jan te Riele een onmisbare bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Nederlandse archeologie in Griekenland. Hij gaf een nederzetting op de Peloponnesos haar antieke naam terug en bepaalde haar rol in de omgeving. Het project is afgerond met hulp van Duitse onderzoekers.

Dit is een stukje met een lange geschiedenis die begint in Utrecht in de jaren zeventig met de oprichting van de werkgroep ‘Griekse nederzettingen’ door Kees Bakhuizen. Om het onderzoek in Griekenland mogelijk te maken was een ‘school’ in Athene nodig.

Van een hoekje in een kelder in Phaleron via een appartement in Kolonaki is die school uiteindelijk terechtgekomen in het huidige gebouw in de Makri dat velen wellicht kennen uit eigen ervaring.

De Nederlandse Archeologische School heeft zich in al die jaren ontwikkeld tot het Nederlands Instituut in Athene dat voor opgravingen en museumonderzoek de vergunningen aanvraagt, een tijdschrift uitgeeft (*Pharos*) en steeds vaker lezingen en cursussen verzorgt.

Een van de eerste opgravingen onder auspiciën van de school was het onderzoek van prof. dr. Gert-Jan te Riele (1922-2014) dat plaatsvond in het laatste kwart van de vorige eeuw. Het betreft het onderzoek in Theisoa, een antiek stadje gelegen op een heuvel ongeveer tien kilometer ten oosten van Andritsena op de Peloponnesos.

752 meter hoge heuveltop

Gert-Jan te Riele onderzocht in de jaren zeventig inscripties in Arkadië en stuitte daarbij op een vindplaats in het gehucht Tsouraki.

De heuvel van Theisoa.

Nader onderzoek leerde dat er onder vroegere reizigers verschil van mening was over de benaming van deze site: Theisoa of Lykoa, antieke namen bekend uit teksten van Pausanias en Polybius. Enkele kilometers noordelijk ligt namelijk op een heuveltop een antieke nederzetting met stedelijke allure. Om duidelijkheid te krijgen over de identificatie begon hij het onderzoek op deze heuvel. Doel was die nederzetting een antieke naam te geven en de rol van de nederzetting in de omgeving te bepalen.

De 752 meter hoge top van de heuvel is omgeven door een stevige omwallingsmuur met een aparte muur om het hoogste punt, de akropolis. Binnen de muren bevinden zich verscheidene resten van gebouwen uit verschillende perioden, maar het opvallendst zijn de antieke architectonische onderdelen van publieke architectuur: bases, zuiltrommels, kapitelen en onderdelen van het hoofdstel (sommige van marmer) van een of meer openbare gebouwen.

Tijdens vijf onderzoekscampagnes en met hulp van studenten uit diverse Nederlandse universiteiten zijn alle aan de oppervlakte zichtbare resten gedocumenteerd. Op twee plaatsen is gegraven, bij een toren in het noordwesten van de omwallingsmuur en op een opvallend vlak terrein onder aan de westelijke muur van de akropolis. Dat bleek niet de gehoopte agora te zijn, maar een huis uit de 2de-1ste eeuw v.Chr.

ΘΙΣ

Een toevallig vondst tijdens de opgraving van een gestempeld dakpanfragment met de letters ΘΙΣ maakt het waarschijnlijk dat het om de nederzetting Theisoa gaat. Alle resultaten en vondsten zijn gepubliceerd in *Pharos* (I, II, III, VI), dat wil zeggen alles behalve de architectonische resten. Juist omdat die laten zien dat de site een nederzetting van enige importantie was, heb ik begin deze eeuw

Het marmerdepot.

verslag uitgebracht op een congres in Athene over deze *membra disiecta*.

Dat heeft geresulteerd in een samenwerking met prof. dr. Hans Lauter (universiteit van Marburg). Na diens overlijden kwam prof. dr. Torsten Mattern (universiteit van Trier) bij het Theisoa-project. Hij heeft de architectonische resten opnieuw bestudeerd en gedocumenteerd met een kleine ploeg medewerkers.

Zoals te verwachten valt, heeft de digitalisering in de tussenliggende dertig jaar het mogelijk gemaakt in veel minder tijd veel meer te documenteren. Het onderzoek van de Duitse equipe heeft met zekerheid aangetoond dat de omwallingsmuur in één keer is aangelegd. Hij moet gebouwd zijn ten tijde of ten gevolge van het synoikisme van Megalopolis in 369 v.Chr. (Theisoa is een van de deelnemende steden) en vóór de bouw van de laatklassieke stoa – waarover hieronder meer.

Er zijn wel postantieke reparaties zichtbaar, waarbij op sommige plekken spolia gebruikt zijn. Ook in het westelijk deel binnen de muur zijn antieke blokken gebruikt voor latere gebouwen, zoals een Byzantijns kerkje. Stoa op de akropolis

In de jaren 2007-2012 heeft professor Mattern alle architectonische fragmenten opnieuw gedocumenteerd en hun locatie vastgelegd. Het was bij de eerste onderzoeken al duidelijk dat deze restanten

voor het overgrote deel te vinden zijn op de akropolis en op de noord- en zuidhellingen pal onder de akropolismuur. Dat maakt het heel aannemelijk dat op de akropolis een openbaar gebouw stond.

Het feit dat verschillende onderdelen uit marmer gehouwen zijn dat in de onmiddellijke omgeving niet voorkomt, maakt dat het gaat om een nederzetting gaat met een zekere status. Slechts enkele delen zijn compleet, maar de meeste andere fragmenten bieden gelukkig voldoende mogelijkheden voor een reconstructie. Iets onder de top van de heuvel staat een aantal zuilfragmenten op een rijtje dat door eerdere reizigers als een tempel geïnterpreteerd werd. Zij staan duidelijk niet in situ. Hoewel er geen bewijzen zijn gevonden voor het bestaan van een tempel op de akropolis is dat niet onwaarschijnlijk. Al werd in de jaren tachtig bij het graven van een proefsleuf onder latere puinresten geen antieke fundering aangetroffen. Echter, op basis van hun inventarisatie van alle *membra disiecta* en nieuwe metingen hebben Lauter en Mattern geconcludeerd dat op de akropolis een stoa gestaan heeft.

Eerbewijzen

In een van de puinsporen is door de Duitse equipe een onvolledig bewaarde antieke stèle met een inscriptie gevonden. Volker Grieb (universiteit Hamburg) heeft de tekst bestudeerd. De woorden maken zonder twijfel duidelijk dat het gaat om een Argivisch theorodokendecreet. Met decreten als deze legde Argos net als andere poleis de eerbewijzen vast voor personen, de theorodoken, die de theoroi (heilige gezanten) voor de Argivische feesten ontvangen en ondersteund hadden.

In deze tekst is de naam [Θ]ισα[ι]ο[ι] te reconstrueren als benaming van de polis waartoe de geëerde behoorde. De voorrechten aan hem toegekend behelzen dat hem de φίλια van de erenden toekwam. Zo kon hij in de toekomst als theorodokos voor de Nemeïsche Zeus en de Argivische Hera handelen en de theoroi ontvangen en ondersteunen. Ook kon hij bij evenementen in Argos een speciale zetel bezetten en profiteren van asielrecht.

Een stèle met dezelfde tekst was opgesteld in het Apollo-heiligdom in de

buurt van de agora van Argos en op een niet meer te reconstrueren derde locatie. Volker Grieb ziet op basis van de gebruikte schrifttekens aanwijzingen dat het om een van de vroegst overgeleverde Argivische theorodokendecreten gaat. Hij dateert hem in het laatste kwart van de vierde eeuw v.Chr.

Belangrijke aanvulling

Het is duidelijk dat de vondst van de inscriptie en de documentatie en reconstructie van de openbare architectuur door de Duitse onderzoekers een belangrijke aanvulling is op het Nederlandse werk uit de vorige eeuw. We kunnen nu met grotere zekerheid de conclusie trekken dat het bij deze nederzetting om de polis Theisoa gaat. Ook het tweede doel, de rol van de polis in de omgeving, is in het nieuwe Duitse onderzoek bestudeerd – hier ontbreekt de ruimte om daar nader op in te gaan. Maar het probleem van de locatie van Lykoa blijft vooralsnog onopgelost.

Yvonne Goester

Yvonne Goester is mediterraan archeoloog en heeft van 1983 tot en met 1988 meegewerkt aan het onderzoek in Theisoa op de Peloponnesos. In 2007 en 2011/12 werkte zij mee aan het Duitse onderzoek. Daarnaast is ze bestuurslid van de VVNIA.

Antieke stèle met een inscriptie, Theisoa.

